

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ ФАКУЛЬТЕТІ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ мен ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ
КАФЕДРАЛАРЫ, «ЛИНГВОАРНА» ҒЗЖОӘ ОРТАЛЫҒЫ,
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ МҰРАЖАЙ-ҮЙІ
«ҰЛТ БОЛМЫСЫ» ЖУРНАЛЫ

**АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ:
ӨТКЕНІ, БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ**

**G-Global платформасында өткізілген ғылыми-әдістемелік
онлайн-семинардың**

МАТЕРИАЛДАРЫ

2017 жылдың 12–19 қаңтары

АЛМАТЫ 2017

ӨОЖ 811.512.122: 821.0
КБЖ 81.2Каз : 83.3(5Каз)
А94

Баспаға Филология және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі шешімімен ұсынылған

Редакция алқасын басқарған:

Өмірхан Өбдиманұлы – Факультет деканы.

Күркебаев Кенжетай Құрманбайұлы – Деканның ғылыми инновациялық және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары.

Ақымбек Съезд Шардарбекұлы – Қазақ тіл білімі кафедрасының меңгерушісі.

Редакция алқасы:

Темірболат Алтау Берікбай – Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі.

Имаханбет Райхан Сахыбекқызы – Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының доценті

Иманқұлова Салтанат Меркібайқызы – Факультеттің әдістемелік кеңес төрағасы.

Гүлжанар Амантайқызы – «Ұлт болмысы» журналының бас редакторы.

Жауапты шығарушылар:

Аширова Анар Тишибайқызы – «ЛИНГВОАРНА» филологиялық ғылыми-зерттеу және оқу-әдістемелік орталықтың жетекшісі.

Егізбаева Назыкен Жаненқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті.

«Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы: өткені, бүгіні мен болашағы»:
Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» атты қазақша әліппесіне 105 жыл толуына орай ғылыми-әдістемелік G-Global платформасындағы онлайн-семинар материалдары (2017 жылдың 12-19 қаңтары). – Алматы: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017 –165 бет.

ISBN 978-601-04-2586-6

ISBN 978-601-04-2586-6

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Филология және әлем тілдері
факультеті Қазақ тіл білімі кафедрасы,
2017 ж.

МАЗМҰНЫ

Алғысөз.....	5
--------------	---

ЖАРЫССӨЗ БАЯНДАМАЛАРЫ

Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуы	6
Уәлиұлы Н. Ұлттық жазудың ұлы диқаншысы	9
Смағұлова Г. А. Байтұрсынұлы қазақтың шешендік сөздері жайында	14
Салқынбай А.Б. Ақымет Байтұрсынұлы – қазақ грамматологиясының атасы	18
Жұбаева О. Қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттардың А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі көрінісі	21
Ақымбек С.Ш. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ графикасы мәселесі	29
Бұлдыбай А.С. А. Байтұрсынұлының шешендік сөздердің жанрлары туралы толғамдары	34
Имаханбет Р.С. «Оқу құралы: қазақша алифба», «Әліб-бй: жаңа құрал» оқулықтары туралы аңдату және кейінгі басылымдарына жалпы шолу	37

І. А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ТІЛ БІЛІМІ, ЖАЗУ, ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Амантайқызы Г. Қазақ көсемсөзінің қалыптасуындағы Ахмет Байтұрсынұлының қызметі	45
Ашпирова А.Т. Тіл білімінің алтын діңгегі – Ахмет Байтұрсынұлы	47
Ахметалиева Г., Зайсанбаев Т. А. Байтұрсынұлы және қазақ тілінің дыбыстық жүйесі	50
Әміров Ә. А. Байтұрсынұлы ұсынған лингвистикалық терминдер	53
Егізбаева Н. Ж. А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі рай категориясының жіктелу ерекшеліктері	56
Есболаева И.А., Базарбекова Н.Ш., Бектаева С.О. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы	59
Жұбаева О. Ахмет Байтұрсынұлының терминжасам ұстанымдары	61
Иманалиева Ф.Қ. Экспрессия, эмоция терминдерінің А. Байтұрсынұлы еңбектерінде берілуі	67
Имангазина А. А. Байтұрсынұлы және семасиология мәселелері	71
Иманқұлова С. Ахмет Байтұрсынұлы және тілді меңгертудегі берік ұстаным	74
Күдерінова Қ.Б. А. Байтұрсынұлының емле ұстанымы, орфограммалау тәсілдері	77
Күдерінова Қ.Б. А. Байтұрсынұлы жазуының графика-орфографиялық ерекшеліктері	83
Қондыбай К. Ахмет Байтұрсынұлы және жазу мәселесі	88
Мамырбекова Г.М. А. Байтұрсынұлы әліпбиіне қатысты қоғамда орын алған пікірталастар	91
Мамырбекова Г. М. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ әліпбиін (алфавитін) жасаудағы қызметі	95
Мұратбек Б.Қ. А. Байтұрсынұлы зерттеулеріндегі тіл қисыны(стиль), сөз мәдениеті, сөз өнерінің ғылымы мәселелері	101
Садуақас Н.А. А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі жазуы мәселесі	104
Саткенова Ж.Б. Тілші-ғалым Ахмет Байтұрсынұлының тілдік талдау жүйесіне қатысты әдістемелік көзқарасы туралы	108
Турабаева Л.К., Әбдікерімова Г.А., Сайлаубеков А.Н. А. Байтұрсынұлы – қазақ терминологиясын қалыптастырушы	110
Түсіпқалиева Р.Қ. Білімнің бастауы – ұлт тілінде	113
Шыныбекова А.К. А. Байтұрсынұлы және қазақ терминдері	114

II. А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ, ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Айтжанова Г.С.</i> А. Байтұрсынұлының «Өгіз бен бақа» мысалы	121
<i>Әбдікерімова Г.А., Турабаева Л.Қ., Бектаева С.О.</i> А. Байтұрсынұлының мол мұраларының жас ұрпақ тәрбиесіндегі маңызы	123
<i>Базарбекова Н.Ш., Есболаева И.А., Көшербаева Г.М.</i> А. Байтұрсынұлы – бостандық пен тәуелсіздік жолындағы күрескер	125
<i>Бектаева С.О., Әбдікерімова Г.А., Мадалиева А.Б.</i> Ахмет Байтұрсынұлының әдебиет теориясы саласындағы еңбектерінің маңыздылығы	127
<i>Бекназаров Б.А.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және Алаштың айбынды тағылымы	129
<i>Бөгенбаева Ә.Б.</i> Ахмет Байтұрсынұлының креативті көзқараста туған тәржімалары	133
<i>Жаметова Ж. А.</i> Байтұрсынұлы мысалдарын орта мектепте оқыту	138
<i>Матенова Ғ.Ж.</i> Ахмет Байтұрсынұлы шығармасы арқылы өлеңнің мазмұны мен идеясын меңгерту	142
<i>Мұқашев Т. А.</i> Байтұрсынұлы публицистикаларындағы халық тағдыры	149
<i>Мұқашева А. Б.</i> Момышұлының Ахмет Байтұрсынұлы жайлы көзқарастары	151
<i>Оспанова А.</i> Ахмет Байтұрсынұлының қайраткерлік күрес бағыты	154
<i>Рамазанова Ш.Ә.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және шығарма тілі	158
<i>Смағұлова С.Ә.</i> Ағартушының қазақ әліпбиі және оның қазақ тарихындағы маңызы	161

қазақ емлесі[н] шығарды, оқу құралдары[н] жазды. Осы екі жылдың ішінде "Қазақ" газетасының тіл, емле туралы қылған қызметі көзге көрінерлік болды. Екі жылдың ішінде орта есеппен 250 мың дана "Қазақ" нөмірі тарады, жаңа сөйлеммен 15-тей кітап шықты, бұлар 45 мың данадай бар. Осының бәрі қазақ арасына тарап жатыр. Бұл емлені тосырақ түсінбейміз, оқи алмадық деген ешкімді естігеніміз жоқ. "Қазақ" емлесін мұсылман медреселерінде, орыс школдарындағы шәкірттер, учительдер, мұғалімдер жабыла қабыл еткендігі бытырғы "Қазақ" нөмірлерінің көбінен көрінеді. Бұл екі жылдық қана қызмет, иншала, мұнан кейін артпаса, кемімес деген үміт зор".

А. Байтұрсынұлы бұрын тек бір ғана формада, яғни ауызша түрде қызмет етіп келе жатқан ауызша әдеби тілдің графикалық, орфографиялық жүйесін жасап, оның жазбаша түрде қызмет етуін зерделеп берді. Таңба теориясы тұрғысынан алғанда А. Байтұрсынұлының жасаған араб әліпбиі негізіндегі жазу жүйесі тұрпат межесі тұрғысынан жалпыхалықтық тілдің бір формасы болып табылатын ауызша әдеби тілдің дыбыс бірліктерін, ал мазмұн межесі тұрғысынан сол тілдің мағыналық бірліктерін белгіледі. А. Байтұрсынұлының лингвистикалық мұрасын жан-жақты зерттеп, арнайы монография жазған Өзбекстандағы қандасмыз, филология ғылымдарының докторы, проф. Махамбет Жүсіпов қазақ тіл білімі тарихында А. Байтұрсынұлының қазақ тілінің дыбыстық бірліктер түзілімін дәлме-дәл анықтауы арқылы ұлттық жазудың тұңғыш *фонемографиялық жүйесін* жасағанын атап айтады.

Сөйтіп ХХ ғасырдың басында А. Байтұрсынұлы қазақ жазу-сызуын демократиялық бағытқа (халық тіліне) бұрды; қазақ жазуы фонетикалық жазудан фонемографиялық жазуға қадам басты; ұлттық жазудың негізгі қаланды. Қазақ жазуының онтогенездік дамуындағы бұл ерекше кезеңде Ахмет Байтұрсынұлы ақыл-парасаты, қажыр-қайраты лингвистикалық ой тереңдігі жағынан дәуірдің дара тұрған біртуар ұлы тұлғасы болды.

Алайда қазіргі қолданылып жүрген орыс графикасына негізделген жазуды, менің ойымша, ұлттық сипаттағы жазу деп тануға болмайды, өйткені, біріншіден, әліпби құрамында қазақтың дыбыс жүйесін бейнелемейтін әріптер бар. Екіншіден, қазақтың төл сөздері қазақ тілінің дыбыс ережесімен, ал толып жатқан кірме сөздер (*экономика, медицина, цех, футбол* т.б.) орыс орфографиясының ережесімен жазылып жүр. Бұл кезең де Орталықтың нұсқауымен жасалған, тоталитарлық режимнің «құндылықтары». Кіндігі орыс тіліне байланып қалған мұндай қос тілді жазу-сызуды ұлттық сипаттағы рухани дүниеміз деп тану екіталай. Сондықтан да даналықтың диханшысы болған Ахаңнан тағылым ала отырып, қазақ жазуын түбегейлі реформалау арқылы оған ұлттық сипат беру кезек күттірмес өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ҚАЗАҚТЫҢ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРІ ЖАЙЫНДА

*Смағұлова Гүлдархан
филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Өнердің бірнеше түрі болса, соның бірі – киелі де қасиетті сөз өнері. Шешендік өнер «бар өнердің биігі» ретінде саналған. Римдіктер сөз зергерлерін төрт топқа жүйелеген. Олар: шешендер, философтар, ақындар, тарихшылар. Мысыр, Вавилон, Ассирия, Қытай, Үндістан елдерінде шешендік өнер айрықша дамыған. Осынау өнердің үзілмес тарихы Көне Грекиядан басталады. Шешендер тек шешендік өнерлерімен ғана танылып қоймай, әрі би, әрі қолбасшы, әрі батыр, әрі жырау, әрі философ бола білген.

Зерттеушілердің көпшілігі шешендік өнерді фольклордан бастау алатын тек қана қисынды да мазмұнды сөйлеу машығы мен шеберлігі ғана емес, бірнеше өнердің басын біріктіретін кешенді синкретті құбылыс деп таниды. Ертедегі қазақ өркениетінде де аузы әдебиеті, музыка, салт-дәстүр, тіл өзара тұтасқан синкретті өнер болғаны белгілі. Сөз өнері мен өлең-жыр, музыка өнерінің синкреттілігін дәлелдейтін жайт – бұрыннан аты қазаққа

мәлім болған Төле би, Қазыбек би, Жиренше, Бұхар жырау, Махамбет кейінгі буын Абай, Естай, Біржан сал, Ақан сері, Мұхит, Мәди, Жаяу Мұса, Батуан Шолақ сияқты тұлғалар өз уақытында әрі ақын, әрі әнші, әрі сазгер, әрі шешен болған.

А.Янушкевич өзінің «Қазақ даласындағы күнделігі мен хаттары» атты еңбегінде: «...Осының бәрін мен дүние жүзі тағы және жабайы санайтын, далада көшіп жүретін халықтың ортасында өз құлағыммен тыңдадым ғой! Бұдан бірнеше күн бұрын өзара жауласқан екі партияның арасындағы қақтығыстың куәсі болған едім. Сонда Демосфен мен Цицерон туралы ғұмыры есітпеген шешендерге таңқалып, қол соққанмын. Ал бүгін оқи да, жаза да білмейтін ақындар менің алдымда өнерлерін жайып салды. Олардың жыры жанымға жайлы тиіп, жүрегімнің қылын қозғады, сонысымен өзімді тәтті етті. Сонда бұлар тағы, жабайылар болғаны ма? Бүкіл болашақтан мақұрым қалған, маңдайына түкке тұрғысыз бақташы болудан басқа ештеңе жазылмаған халық осы болғаны ма? Жо-жоқ! Имандай сырым! Тәңірім бойынша осыншама қабілет дарытқан халық цивилизацияға жат болып қалуы мүмкін емес, оның рухы қазақ даласына аспандай көтеріліп, жарқырап сәуле шашатын болады» [1]

Ертедегі дилмәр шешендердің көсем де, шешен сөздері кім туралы, кімге, не мақсатпен айтылғаны әртүрлі жағдайларда жүзеге асқан. Би-шешендердің құнды ойлары тегіннен тегін айтыла салмаған, орынды жерде, белгілі бір мақсатта жүйелі қолданыс тапқан. Мәселен, келелі мәселелер үлкен жиын-топтарды, тіпті отбасы, ошақ қасын да қамтыған. Онда тез арада шешімін табуы тиіс мәселелер дидактикалық ақыл-өсиетке толы философиялық ой-түйіндер де мольнан кездеседі.

Қазақ халқы сөздің құдіретіне табынып, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін жасаған. Ұшқыр да ұтымды, мағыналы сөздерді негізгі ойдың арқауы еткен. Ел ішіндегі түрлі дау-жанжал, шешімін таппас мәселелерді де қуатты оймен астасқан сөз арқылы, көрегендіктерімен, тапқырлықтарымен шешіп, әділ бағасын беріп отырған. Бүгінге дейін жалғасын тауып отырған асыл қазына шешендік сөздер тарихи оқиғаларды, халықтың тұрмыс-салты мен тіршілігін, оның ішінде жер дауы мен жесір дауын, құн дауын қазақтың ұлттық мәдениеті мен ментальдық өмірін тайға таңба басқандай дәл, әрі шебер, әрі қисынды бейнелеуімен ерекшеленеді.

Шешендік өнердегі негізгі тірек ұғым шешендік сөзге зерттеушілер мазмұндық идеясына, қолдану қызметіне, прагматикалық ерекшелігіне қарай түрліше анықтама беріп жүр.

Ұлттық тілдің болмысын шынайы тану үшін тілдің ғана заңдылықтары тұрғысынан саралау жеткіліксіз, оның түпкі тамыры сол тілде сөйлеуші этностың, ғасырлар бойғы дүниетанымымен, тарихымен, тұрмыс-салтымен, әдет-ғұрпымен, этномәдениетімен, ментальдық ерекшелігімен сабақтастыра зерттегенде ғана этностың шынайы болмысы ашылады.

Бұл ретте, Алаш қайраткері, ұлт жанашыры Ахмет Байтұрсынұлының шешендік өнерге қатысты айтқан ой-пікірлерінде қазақ шешендік сөздеріне алғаш рет берілген ғылыми сараптаулар бар.

Алдымен қара сөзбен жазылған шығармаға «Көсем сөзбен жазылған шығарма бір пікірді қуаттап, толықтырып баяндаса, баяндауын түрлі сипаттармен дәлелдесе, ондай шығарам ба й ы м д а м а деп аталады» деп анықтама береді. Осы «байымдама түрлерін» төмендегідей бөледі:

- ❖ Пән «ғылым»
- ❖ Сын
- ❖ Шешен сөз
- ❖ Көсем сөз

А.Байтұрсынұлы шешен сөз қара сөз шығармалардың бөлеккей бір түрі емес, бұ да байымдама болады. Мұның байымдамадан бөлектенетін жері мынау ғана:

✓ Байымдамада жазушының пікірі - негізгі пікірін баяндап, түрлі дәлелдермен сипаттап, анық түсіндіріп беру.

✓ Шешен сөзде айтушының мақсаты – баяндап, сипаттап түсіндірумен қоймай, пікіріне нандыру, сендіру, ұйыту, бұйыту, иман келтіру болады. [2.3536.]

Бұл ретте, автордың негізгі ой-пікірін, тарата, талдап айтсақ, қазіргі ғылыми терминге жүгінеміз. Сөз құдіретіне сену - қазақ ұлтына тән қасиет, ерекшелік болып табылады. Мысалы, «жақсы сөз – жарым ырыс», «батаменен ел көгереді» деген аталы түсініктер сол сөздердің сиқырлы құдіретіне сеніп, сөз арқылы пәлені, қырсықты кетіруге, сөз арқылы жақсылықты шақыруға болады деген сенімнен туған.

Тіл білімінде сөзбен адамды сендіру, иландыру тіпті ұйытып тастау сияқты тілдік қасиеттер *суггестиялық лингвистикада* қарастырылады. «Сутгестизм» латын тілінен аударғанда «сендіру» мағынасын береді. Тіл білімінде сутгестияға байланысты мынадай анықтама берілген:

1. *Поэзияда жеке тақырыптағы ритмикалық дыбыстардың образды бірлігі арқылы оқушының қиялына, эмоциясына, санасына әсер ету.*

2. *Иландыру. сендіру* [3.476]

Сутгестивтік лингвистикада әсер ету мен ықпал ету ерекше тірек ұғым ретінде танылады.

«Сутгестия» терминінің негізі, сөздің құдіреті, сөзбен сендіру дін, психология, медицинада да ерекше орын алады. Мәселен, медицинада мынадай қағида қалыптасқан: адамның ауруына шипа болатын үш нәрсе бар. Олар: шөп, сөз, пышақ.

Адамның ойына, көңіл-күйіне, сезіміне, мінез-құлқына, іс-әрекетіне сутгестиялық амалдар зор ықпалын тигізеді. Сөзбен сендіру, иландыру, яғни сутгестия қазақ халқында түрлі тұрмыстық жағдайларда:

- көңіл айтып жұбатқанда,
- бата бергенде,
- бал ашқанда,
- ауруды емдегенде,
- бала тербеткенде тағы басқа жағдайларда көрініс тапқан.

Сендіру – психологиялық құбылыс болып табылады.

Шешендік сөздердің уытты, лепті, әсерлі, қанды қайнатып, жүрек тулатып, естен айырып, ерікті алып кететін күшті, көрнекті, сәнді, мәнді сөздер екендігін айта келіп, А. Байтұрсынов шешен сөздің бес түрін атап көрсетеді:

➢ шешендердің жиынды аузына қаратып, нандырып, сендіріп, мемлекет ісіне қарар шығару мақсатымен сөйлегендері *саясат шешен сөзі* деп аталады;

➢ шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау, нә қаралау мақсатымен сөйлегенде сот билігіне әсер ету үшін айтқан сөздері *билік шешен сөздері* деп аталады;

➢ біреудің халық алдында еткен еңбегін, өткізген қызметін айтып, қошеметтеп сөйлеген шешеннің сөзі *қошемет шешен сөзі* деп аталады;

➢ білімділердің, ғалымдардың мазмұнды сөйлеген сөздері *білімдар шешен сөз* деп аталады;

➢ дін жайынан сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі *уағыз* деп аталады [2, 3546.]

Шешендік өнер тек тарихи құбылыс ғана емес қоғамдық құбылыс, өйткені әрбір қоғамның даму тенденциясына сәйкес шешендік өнер де сол тенденцияға икемделіп қоғам мұқтажығын атқару мақсатында өзгеріспіздік қасиетке ие болған. Осындай қоғам жүйесінің дамуына сәйкес шешендік сөздердің де өзіндік мазмұндық-тақырыптық, құрылымдық аясы кеңейіп толығып отырған.

Шешендік өнер тарихында шешендік сөздердің тақырыптық-мазмұндық озық үлгілі классификациясын орыс зерттеушісі Г.З.Апресян есімімен байланыстырады. Өйтсе де қазақ тіл білімінің атасы, ғұлама ғалым А.Байтұрсынұлы *саясат шешендік сөз, билік шешендік сөз, білімдар шешендік сөз, қошемет шешендік сөз, уағыз шешендік сөз* деп орыс ғалымы Г.З.Апресяннан жарты ғасыр бұрын алғаш рет тақырыптық-мазмұндық топтастыру ұсынып,

олардың әрқайсысына жеке-жеке түсініктеме бергенін зерттеушілердің көпшілігі біле бермейді.

Сондай-ақ ұлы Ахаң, шешендік сөздердің *бастама, ұсынба, мазмұндама, қыздырма, қорытпа* тәрізді құрылымдық бөліктерден тұратындығын да алғаш айтқандардың бірі.

А.Байтұрсынұлы «Салт сарынымен айтылатын сөздер салт сөзінің табына жатады; мәселен: мысалар, ділмар сөз (афоризм), тапқатар, мақалдар, мәтелдер. «Бұрынғы даналардан, билерден, шешендерден қалған сөздер ділмар сөз (европаша - афоризм) деп аталады» деген анықтамаға сәйкес, ел аузында жүрген атақты би-шешендердің сөздерінен мысалдар келтіреді.

«Өр Дулат - ұлы жүздегі бір ханға барып отырып, Қоңырат Мырзахан би ханаға сөз бермей жалғыз сөйлей беріпті. Мырзан баласыз кісі екен. Соны тоқтатпақ ниетпе, Дулаттың бір шешені айтыпты:

-Жалтақтап сөйлейсің – жалғыз-ақ адамша, көтеріліп сөйлейсің - көмегі жоқ адамша; құйрығы жоқ, шалақ Мырзан, құлағы жоқ, шұнақ Мырзан, жалғыз өзің сөйлейсі бе? - деп. Сонда Мырзан айтыпты.

- Сен жалғыз деп сөксең, Құдайға тілің тиеді. Жарлы деп деп сөксең, пайғамбарға тілің тиеді. Құйрығым шалақ болса, тұшпар шығармын, құлағым шұнақ болса, сұңқар шығармын. Құйрығы ұзынды біз итке меңзейміз; құлағы ұзынды біз есекке меңзейміз; ешкі егіз табады, ит сегіз табады, шошқа тоғыз табады. Сенің бабаң егіз еді, өзің тоғыз едің; сенің тоғыздыңды алса, Құдайдың шамасы жоқ па? Маған бала берейін десе, баласы жоқ па депті? – депті.

Халық: мынағын тас атыңдар депті. Дулаттың биі: «Айтқанын қылып, бітімін беріңдер», - деп шыға жөнеліпті»

Қазақ халқы шешендік өнерді, оны иеленуші адамды ерекше құрмет тұтқан. Шешендіктің арнайы мектебі дегенді білмеген қазақ даласында «би» мен «шешен» атанудың жазылмаған өзіндік қағидалары мен ережелері болған. Мәселен, «Би-шешен» дегендегі «би» сөзінің өзінің беретін мәні, атқаратын қызметі ерекше болған.

Қазақ би-шешендері сөз өнерін барлық өнерден жоғары қойып, “Өнер алды - қызыл тіл”, “Шеберден мін, шешеннен тіл қалады”, “Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ” “Тілмен байланған, қолмен шешілмес” “Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады”, “Тілдің майын тамызып, сөздің балын ағызып”, “Қас шешендер сөз айтар”, “Тілі міндің оғындай” т.б. сияқты көптеген қанатты сөздер мен мақал-мәтелдерді, сөз оралымдары мен тұрақты теңеулерді тілдік қолданысқа кеңінен енгізіп, келер ұрпаққа шешендік өнердің мол мұрасын қалдырды. А.Байтұрсынұлы «Тіл құралы» еңбегінде мысал ретінде алған талдау жаттығуларының мазмұнында Абай өлеңдерінің үзінділерімен қатар, «Салт сарынымен айтылатын сөздерден» құралады. [4,2876]. Бұл біріншіден, қазақ тілінің бай, оралымды сөз өрнектерін насихаттау болса, екіншіден, терең мағыналы, тәрбиелік мәні бар ойлы сөздермен тіл ұстарту жағын қаперге алған сыңайлы.

Сондай-ақ, Ахаң оқу құралдарын жазғанда жаттығулар мәтіні қазіргідей тасқа басылып дайын әрі көп болмағаны белгілі. Бүгінгі көзқарас бойынша, жалпыхалықтық ауызекі сөйлеудің көркем үлгісін осы «Салт сарынымен айтылатын сөздерден» келтіруі ұлт тілінің этноменталдық ерекшеліктеріне айқын дәлел болатын тілдік деректер жинағы деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар Алматы. «Жалын», 1979
- 2 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы. «Абзал-ай», 2013. 637б.
- 3 Смағұлова Г.Н., Күркебаев К., Жұмағұлова Ә.. Шешендік сөздердің дискурсы. Алматы. «Қазақ университеті», 2012. 168 б.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы. «Ана тілі», 1992.444б.